

Sorsfordító levelek az *Özvegy és leányában**

Az *Özvegy és leányának* tárgyát Kemény Szalárdi János *Siralmas krónikájából* merítette, amit 1853-ban rendezett sajtó alá, valamint a történelmi kor s a jellemek megidézésében sokban támaszkodott még a rokon Kemény János *Önéletírására*.¹ Ebből következően a mindenkori regényreceptió egyik gyakori és megkerülhetetlen vizsgálati szempontja a forrásokkal való összevetés, valamint a történelmi témaválasztásból adódóan a regény történelmi regényként való olvashatósága.

Kemény nem sokkal azelőtt, hogy belekezdett az *Özvegy és leánya* első kötetének megírásába, 1855-ben összefoglaló poétikai tanulmányt jelentetett meg *Eszmék a regény és a dráma körül* címmel, amelyben éliesen szétválasztja a korban éppen alakulófélben lévő regény és a komolyabb tradícióra visszatekintő dráma műfaji jellegzetességeit.² Történelmi regény alatt a kortársaktól hangsúlyosan elkülönülve nem a múlt szakszerű ábrázolását érti, hanem annak művészi visszateremtését a fikció és a művészi képzelőerő által. A történelmi regény a választott korszak rögzítettnek tekintett eseményei alapján konstruálja cselekményét, amelynek hiteles tolmácsolására természetesen nem szegődött, és a fikciós szándék következményeként eltérhet ezektől. Ennek következtében az olvasó előtt alakuló, létrejövő történelmi regény mint konstrukció egyszerre két diskurzusba ágyazódik, a történelmi és esztétikai horizontok folyamatosan egybejárzanak. Egyfelől azért, mert a történelem szereplői, a megtörtént és bekövetkező események, valamint azok kimenetele valamilyen mértékben és módon ismert lehet, másfelől pedig a tények a fikciós közegváltással új összefüggésrendszerbe kerülve eredeti funkciójuktól eltérő, új esztétikai szereppel ruházódnak fel. Ezért szükségszerűen (fel)figyelünk arra, hogy a forrásokra támaszkodó történelmi előismereteink, előítéleteink egy művészileg teremtett világ közegében miként teljesednek be.

Mint ahogy arról majd később részletesen is szólni fogunk, a regény időn túli és a regényvilágon kívüli történelmi tapasztalatunk és a krónikák ismerete egy olyan eminens látószöveget teremt számunkra, amelyből ráláthatunk arra, hogy egy helyzet létrejöttének pillanatában már magában hordozhatja (tragikus) következményeit. Gondolunk itt például arra, hogy Radzivil, litván herceg levelében még csak említésszerűen szóba hozott, a lengyel trón megszerzését kilátásba helyező hatalmi törekvések oly komoly

* A tanulmány az MTA–ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoportban, az MTA TKI támogatásával készült.

¹ A források alapos összevetését Loósz István végezte el. Loósz István, *Kemény Zsigmond Özvegy és leánya című regényének forrásához*, Egyetemes Filológiai Közöny, 1905, 212–226.

² KEMÉNY Zsigmond, *Eszmék a regény és a dráma körül* = K. Zs., *Élet és Irodalom*, Bp., Szépirodalmi, 1971, 196.

és veszedelmes kísértést jelentenek I. Rákóczi György számára, hogy nemcsak személyes bukását okozzák, de Erdélyben belviszályokat idéznek elő, melynek következtében megbomlik az erdélyi fejedelemség egysége.³ E regény a történelmi forrás többszöri szóbahozásával⁴ az olvasás kérdéshorizontjában tartja a regény krónikaíráshoz képesti alakulását és olvashatóságát.

Kemény elméleti írásában továbbá arról is szól, hogy a történelmi múlt feltámasztásakor a feladat nem csupán a korabeli társadalom működésének és berendezkedésének, az emberi általánosnak a megjelenítése, hanem az egyedi, az emberi sajátlagos bemutatása is.⁵ Ennek megfelelően jár el, amikor a krónikából ismert, 17. századi erdélyi történelmet a forrásokra támaszkodva megidézi, viszont e múltnak alakjait eredeti színnel, egyéni módon ábrázolja.⁶ Nemcsak a leányrablás durva erőszakosságának elbeszélésén enyhít, hanem egyes szereplőit új szerepkörrel ruházza fel, s az emberi viszonyoknak egy olyan összefüggérendszerét teremti meg, amelyben a szereplők tettei lélektanilag indokoltá, motiváltá válnak.

A 17. századi erdélyi társadalom világnézeti és értékrendbeli életvilágának és szokásrendjének megjelenítése csak az események eredőjének felvázolásához szükséges, s ugyan hozzájárul a regény tragikumának létrejöttéhez (jezsuitaüldözés, a leányrablás mint honarútlással egyenértékű bűn stb.) de az események és az egyéni viselkedések, viszonyok, szerelmek, döntések ezekből nem magyarázhatóak, mivel a regény cselekménye inkább a magánszférában mozog. A hősök bukásának oka nem normaszegő magatartásukban rejlik, hanem a figurák részleteiben megrajzolt, mélyen pszichologizált jellemrajzaiból fejthető fel.⁷ Kemény poétikai írásának fényében szóban forgó regénye tehát olvasható a történelem és az irodalom diskurzusának összjátékában létrejövő alakzatként. A forrásokra támaszkodó történelmi jelenetekben nem csupán a társadalmi összefüggésekre, hanem az egyéni viszonyrendszerekre, sőt a jellemábrázolás egyedi, lélektani jellegzetességeire is nagy hangsúly kerül, ezért is állítható, hogy „az *Özvegy és leánya* a lélektani regénnyel rokon”.⁸

³ „Az erdélyi történetekkel foglalkozók tudják, mennyi vérbe és szenvedésbe került azon fennhéjázó eszme, melyet először a litván herceg ébresztett föl a Rákóczi-családban. Regényem nem fogja az olvasókat sem a Krimbe vezetni, hová Kemény János fővezér s később erdélyi fejedelem, seregüstül rabságba hurcoltatott; sem a goroszlói mezőre, hol Rákóczi György fia és utódja becsvágyáért életével adózott. Regényem szerényebb tárgyak körül s korábbi időkben játszik.” KEMÉNY Zsigmond, *Özvegy és leánya*, Bp., Szépirodalmi, 1967, 145.

⁴ Lásd erről GÖNCZY Monika, *Az Özvegy és leánya szövegvilágai (Palimpszeszt-kedély) = Értékek kontextusa és kontextusok értéke 19. századi irodalmunkban*, szerk. IMRE László, GÖNCZY Monika, *Studia Litteraria*, Debrecen, 2000, 94–100.

⁵ „Támaszd fel nekünk a múltat s a múltban nemcsak az emberit az általánost, de azt is mi sajátosságos...” KEMÉNY, *Eszmék*, 196.

⁶ VÖ. PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, Bp., 1922, II, 262–268.

⁷ PÉTERFY Jenő, *Báró Kemény Zsigmond mint regényíró* = P. J., *Válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1983, 581. Kemény lélekábrázoló nagyságáról lásd még: DANIELIK János, *A regény, tekintettel b. Kemény Zsigmond Özvegy és leányára*, Pesti Napló, 1857. júl. 3., 4., 11., 14., 16.; PAPP, *i. m.*, I, 267–268.

⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2007, 189.

Bényei Péter hívja fel a figyelmet tanulmányában,⁹ hogy az elméletalkotó, tanulmányíró Kemény az *Eszmék*ben milyen élesen elválasztja egymástól regény és dráma ismérveit, miközben a regény korabeli – Székely József a regény megjelenését követően *Hölgyfutár*beli recenziójában épp e műfajkeveredés összhangját méltatja¹⁰ – és 20. illetve 21. századi recepciója is természetesnek (sőt olykor szükségszerűnek) veszi e műfaji elemek ötvözését. A szövegszervező eljárások keveredése a regényíró Kemény Zsigmondnál ugyanakkor bevett eljárási mód. Első nyomtatásban megjelent regényét, a *Gyulai Pált* (1847) enciklopédikusságra törekvés jellemzi. Az egységbe szerkesztett műfaji sokrétűség abban mutatkozik meg, hogy a szereplőket felsorakozató címlapot, a rendezői utasításokkal ellátott, sokjelenetes drámai részeket szavalatok, elbeszélő költemények váltják, az epikai részletek összetartozását pedig esszészerű fejtegetések, mesei példázatok, értekező hangnemű kitérők, levél- és naplórészletek tördelik tovább.

A regény nyitott, a korban éppen alakuló műfaja könnyedén be tudta fogadni a drámai műfaj konvencióit, a témaválasztás, a Szalárdi-krónika tragikus anekdotája pedig alkalmas kiindulási alpnak bizonyult a drámai szerkezetű történelmi regényhez. Az *Özvegy és leánya* recepciótörténetében meghatározó értelmezési szempont a regény drámai attribútumainak észrevételezése,¹¹ s nem új keletű az a megállapítás sem, hogy a Kemény-regények drámai jellege elősegíti a prózájában oly igen jellemző elbeszéléstechnikai megoldást, a polifonikusságot.¹² Kemény elméleti írásában úgy érvel, hogy a regény az időhorizont összetettségén és a kibontakozást elősegítő szerkesztési elven túl a közlésformák változtatásának, az elbeszélői perspektíva megváltozásának, a nézőpontok sokféleségének lehetőségét a klasszikus dramaturgiából kölcsönözte.¹³ A többszólamúság úgy jön létre, hogy perspektívaváltás következik be, az elbeszélő átadja a nézőpontot a szereplőknek, akik így önálló tudatokként ke-

⁹ BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 169.

¹⁰ SZÉKELY József, *Hölgyfutár*, 1857. máj. 19–26.

¹¹ DANIELIK, *i. m.*, 484; SZÉKELY, *i. m.*, 539; GREGUSS Ágost, *Kemény legújabb regénye*, Pesti Napló, 1857. ápr. 12.; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő és a szereplő viszonya Kemény Zsigmond regényeiben*, *Literatura*, 1978/1–2, 3–25; BÉNYEI Péter, „Anyai szeretet ez, mely a bánatost elringatja”: *Kemény Zsigmond regényeinek tragikumáról*, *Alföld*, 2007/8, 67–86.

¹² A polifonikus kifejezést zenei (egyvidejű egyenrangú) értelmétől függetlenül használjuk, a kettőnél több beszélőt felvonultató művek esetére, amelyekben így többféle nézőpont és nyelvhasználat összevetésére nyílik lehetőség. Többértelműsége okán nem ragaszkodunk a többszólamúság szakkifejezéséhez (Vö: SZEGEDY-MASZÁK, *Kemény, i. m.*, 35.) Megállapításaink hasonlatosak ahhoz, amit Bahtyin állít Dosztojevszkij regényeiről: „Műveiben nem jellemek és sorsok sokasága bomlik ki egy egységes, objektív világban, valamely egységes szerzői tudat fényében, hanem éppen egyenrangú tudatok világlátások sokasága kapcsolódik itt össze valamilyen esemény egységében, anélkül, hogy ezáltal a közöttük húzóódo éles határok elmosódnának.” Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *Dosztojevszkij poétikájának problémái*, ford. KÖNCZÖL Csaba = M. M. B., *A szó esztétikája*, Bp., Gondolat, 1976, 32–33.

¹³ KEMÉNY, *Eszmék*, 200.

rülnek dialógusba egymással.¹⁴ Kemény figuráinak nemcsak hogy egyedi, önálló szólamaik vannak, de sokuk személyisége valamely számukra meghatározó szövegvilág egyedi értelmezésére épül.¹⁵

A gyakorta váltogatott beszélői nézőpont teszi lehetővé, hogy a regény igen sok tájékoztatást adjon a szereplők tudatáról.¹⁶ A szereplői tudatokon keresztül nemcsak az én belső magánbeszédébe kaphatunk betekintést, hanem a másik szereplőt is az egyén látószögén át figyelhetjük meg, miközben a minősítések, a véleményalkotások magát a szereplőt is jellemzik. Ez a narratológiai megoldás érvényesül Naprádiné és Haller Péter első találkozásának nagyszerűen szcenírozott jelenetében is. A folyamatosan váltakozó külső illetve belső nézőpont eredményeképpen egyszerre hallhatjuk hangosan kiejtett szavaikat, valamint avatódhatunk be ugyanakkor az azokat létrehívó, megelőző vagy az azokat követő, kísérő belső magánbeszédükbe is. Ezáltal tanúi lehetünk elgondolt gondolat és kimondott szó közötti különbségnek, valamint nyomon követhetjük, ahogy a különböző közlések kiegészítik, megkérdőjelezik, ellentéteznek, vagy éppen visszavonják egymást. Eminens olvasói nézőpontunk ehelyütt egy olyan, a mindennapi tapasztalaton túli látószöveget biztosít számunkra, amin keresztül betekintést nyerhetünk a kommunikáció működésének összetett mivoltába.¹⁷

A kitüntetett belső nézőpontok, az öntudatok párbeszéde lehetőséget ad eltérő szereplői szólamok megszólaltatására, különböző magatartásminták és világmagyarázatok felvázolására, melyekben gyakorta tétel és ellentétel közvetlenül ütközik, s amelyek értékelésében, megítélésében az olvasónak – mivel a teremtett világban nem jelölődik ki egy értelemadó, értelemelrendező eligazodási pont, amely konszenzusos értékrendet rögzítene – önmagának kell tájékozódnia.¹⁸ Csak egyetlen példát említve: a szereplők valláshoz való viszonya nagyon különböző módon jelenik meg. Tarnócziné örült, a torzított bibliai idézeteket citáló álszent vakbuzgósága, Mikes Móric a fennálló

¹⁴ Vö: BÉNYEI, *A történelem*, i. m., 282.

¹⁵ Erről bővebben lásd GÖNCZY, i. m.

¹⁶ SZEGEDY-MASZÁK, *Kemény*, i. m., 178.

¹⁷ „– Ah! Igen szép régi arany nyaklánc – szólt már az ékszerekre is tekintve. – Tiszta fényű, reszkető tű. – (Megörült-e sógorasszonyom?) – Finom fülönfüggő öreg, keleti gyöngyökkel. (S a zsobrák Tarnócziné képes volna-e ily pazarlásra?) – Egy pár karperec római aranyokkal. – (Világos, hogy mindent a vén kérő csempészett az imakönyv mellé ajándékkul.) – Ó! Ez a legragyogóbb párta, mellyel csak gazdag várurak egyetlen hajadonjai mehetnek jegyvártóra. – (Melyik kelet-indiai herceg kincstárában van annyi drágaság, amennyi Haller Péter múmiakezét a násznál irigylés tárgyává tegye? Tán a nagymogul is, kinek országában az utcagyerekek sárarannyal dobálják egymást, szegény e célra.) – Alig várom – szólt Judit –, hogy édesanyja ajándékait Sárának átadhassam. Mindent magam próbálok rajta föl, a köntösöktől kezdve. S együtt fohászokodunk a küldött imakönyvből a kedves mama hosszas életéért. – (Még hajnal előtt útban leszek Szebenbe. Az ékszertok az öreg kérésnél marad. Elkésett kísértéseivel. De különben sem fogott volna ily hideg fénytől tüzet a Sára szíve. Arra meleg, delejes szemsugarak kellenek, nem pedig rubintcsillám s a gyémántvíz reszketése.) [...] „Karszékén sokáig elmélkedett a megnyerő tulajdonokról, melyeket Naprádiné jellemében talált. Szemérmes, őszinte, elfogulatlan. Ha ránéznek, homlokig pirul, mint a növendék leány. S mily távol volt magasztalástól és ócsárlástól, ha Sárára fordult a társalgás!” (97–98.)

¹⁸ Vö. BÉNYEI, *A történelem*, i. m., 314.

világban éppen üldözésre ítéltetett, elkötelezett tisztahitúsége, Csulai meggondolatlan heves vallási felháborodása, utilitarista istenfélelme vagy Haller Péter cselekvésetikája mind a vallásosság különböző alakmását viszik színre.

Bényei Péter *A történelem és tragikum vonzásában* című könyvében a regényhez pszichoanalitikus olvasásmóddal közelít, mikor Tarnóczinét keresztény Médeiának nevezi.¹⁹ Péterfy Jenő az özvegy egyneműségét bíráló megállapításával szemben, éppen Tarnócziné alakjának sajátos kettősségét, hovatovább e kettősség összeegyeztethetlenségét hangsúlyozza. A fukar, számító, ügyes uzsorás, az aszketikus, Bibliát citáló vallásos vakbuzgó, a kocsján száguldó őrjöngő, a bosszú minden cseppjét kiélvezni vágyó, dionüsiádot rendező asszony figurájában rejlő ellentétet a házasságában boldogtalan, örömet nem találó asszony elfojtott libidójának előretörésével, annak bosszúként való szublimálódásával magyarázza. Bosszúja ezen értelmezés alapján tehát nem a Mikesek, hanem hajdani férje ellen irányul, aki nőiségében sértette és alázta meg.

Tarnócziné férjének halála után Sebestyén élettörténetét, jellemét és végakarátát egyaránt átírja, törlésjel alá helyezi.²⁰ A férfi élettörténetének meghamisítása ugyanis megfosztja őt attól, hogy halála után a családi emlékezetben egykori önmagához hűen továbbélhessen. Tarnócziné egy kifogástalan hitéletű, erkölcsös férj jellemét festi meg, s tünteti fel e pszeudo figura soha ki nem mondott szavait Sára előtt atyai parancsként. E korábban soha el nem hangzó atyai kijelentésekre hivatkozva legitimálja Sára vitalitása ellen folyó küzdelmét. Épp az apának (hamisan) tulajdonított szavakat hívja segítségül ahhoz, hogy az apa életörömét, életvidámságát továbbvivő lányt megfossza az apai örökségtől, és szándékosan a fonnyadás útjára kényszerítse. Nemcsak azáltal, hogy a vakbuzgó vallásosság életidegen, aszketikus életmódját erőlteti rá, de egy olyan aggastyánhoz akarja hozzákényszeríteni, aki a férji szerepének ellátására képtelen. Hovatovább, mikor a Mikesek bukásával birtokaik Sára tulajdonába kerülnek, Tarnócziné nem áttall fordítani addigi tervein, úgy, hogy lánya és Haller Péter immáron egymás kölcsönös tiszteletén alapuló házasságának tönkretételére tör. Végül pedig lánya halálának közvetett okozója lesz, mikor a sebesült Mikes János hóhérekére kerülésének reményét megmámorosodva örömhírként közli Sarával. Azaz a gyűlölt férj bűneiért annak írmagján áll bosszút, mégpedig úgy, hogy elidegeníti, majd pedig megfosztja életétől. Nem mellékes, hogy a regény címe anya és leánya viszonyára épp az apa hiányának perspektívájából mutat rá, azaz az apa már a címben is mint hiány jelenítődik meg. A férjétől fel(meg)szabadult asszony olyan elvakult bosszúvággal törekszik a férfi

¹⁹ Uo., 285–295.

²⁰ Tarnócziné eljárása, a törlésjel alá helyezett atyai szó, végakarát jelensége óhatatlanul eszünkbe idézi *A köszívű ember fiaiban* a szintén a férje testamentumával szembehelyezkedő Baradlayné alakját. Amíg ott a gyermekek életpályájának folytonossága, az ő remélt boldogságuk elérése, megteremtése a cél, addig Tarnócziné Sára fonnyadását, élettől, vitalitástól való megfosztását tűzi ki célul, az apai szóra mint legitimációra hivatkozva. Vö: EISEMANN György, „*Elmondom, ahogy megértem*”: *A forradalom elbeszélése Jókai Mór: A köszívű ember fia című regényében = Az elbeszélés módozatai*, szerk. JÓZAN Ildikó, KULCSÁR SZABÓ Ernő, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Osiris, 2003, 173–213.

örökségének megsemmisítésére, nyomának (ki)törlésére, hogy időközben önnön utódja ellen fordulva saját folytonosságát számolja fel.

Az utódtalanság kérdése többször is hangsúlyosan előkerül Kemény életművében, többnyire a továbbélésre való képtelenség problematikájával összefonódva. *A szív örvénye*iben Agatha gyermeke meghal, s az életének rejtélyeire választ adó ládikát Anselm végül nem nyitja fel, a *Férj és nő*ben Albert nem képes a múltból öröklött mintáit és jelenének személyes vágyát összeegyeztetni, és Idunától fogant gyermekének születése előtt öngyilkos lesz. A *Ködképek*ben Florestánnak torz, beteg fiúgyermeke születik, aki apja abszurd örömeire hamarosan meg is hal, Jenő Eduárd hosszú távú tervei pedig lokális problémák miatt meghiúsulnak. A szereplők által hordozott értékek utódokban való továbbélése lehetetlennek tűnik vagy tragikusra fordul, ami arra mutat, hogy e regényekben a folytonosság utáni vágy pusztá ábránd marad csupán.

A folytonosság kérdése nemcsak Kemény ötvenes évek első felében írt regényeiben tűnik elő, hanem, ahogy arra Szegedy-Maszák Mihály monográfiájában felhívja a figyelmet, e regény szövegszerveződésének is meghatározó eleme, hiszen: „Nem érvényesül végzetszerűség az *Özvegy és leányában*, csupán olyan sorsokról esik szó, melyek folytonossága valamilyen oknál fogva megszakad. Tarnóczy Sára alapvető változtatáson megy keresztül, Mikes János eljuttassa az üdvösségét, és Kapronczai is elszalasztja élete nagy lehetőségét, amikor türelmetlen nagyravágyása felbontja vele a levelet, melyet Döme diák a fejedelem nevében küldött vele.”²¹

Jelen tanulmány tehát a fenti elgondolásokból kiindulva a folytonosság fenntartására, illetve a folytonosság megszakítására tett törekvések felől kísérli meg az *Özvegy és leányában* fellelhető levelek vizsgálatát.

A Kemény-regények szövetét alakító *detail*jokból kiemelt levelek vizsgálata korábban²² arra a felismerésre vezetett, hogy a levelek létmódjában – írásmivoltuk miatt – egyrészt grammatikai analízis alapján hozzáférhető a műalkotás stabilitása, fakticitása, másrészt kommunikációs funkciójukban, a címzethez fordulásukban a befogadás aktausa emelkedik ki, ami a megértés folyamatszerűségére, temporalitására figyelmeztet. A regényszöveg bizonyos részleteinek kiemelése, újraolvasása, a levelek tanulmányozása olyan – a regények egészét érintő – lényegi kérdéseket vethet fel, mint megalkotottság, szövegszerűség, írás és olvasás trópusa, valamint a szövegben megmutatkozó szubjektum önreprezentációja, elbeszélhetősége; megértés és recepció ontológiája stb. A próza-folyamat megszakító leveleket a (fő)szövegbe beépülő beékelődésként, – strukturálisan

²¹ SZEGEDY-MASZÁK, *Kemény, i. m.*, 186.

²² Levélregény és levélbetét narratív szerveződésének lehetőségeiről, s a szövegetét egész művet érintő hatásáról részletesebben lásd PINTÉR Borbála, *A levél szerepe és működése Kemény Zsigmond Férj és nő című regényében*, ItK, 2011/3, 355–373; Uő, *A levélolvasás aktausa A rajongókban*, It, 2012/2, 180–197; Uő, *A Zord időben megsemmisülő üzenet*, Irodalomismeret, 2013/2, 30–51; Uő, *A levél mint a teremtettség felhívó struktúrája a Gyulai Pálban = A sors kísértései: Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, DOBÁS Kata, PINTÉR Borbála, Bp., Ráció, 2014, 204–238.

– betétként értelmezzük.²³ Kemény regényeiben a levélbetéteknek többféle interpretációja ismeretes.²⁴ Szegedy-Maszák Mihály e szerkezeti megoldás előnyei, a Kemény-regények narratív struktúrájában játszott meghatározó szerepe mellett érvel, ahogy mi is ennek az architektúrának a kitüntetettsége mellett tesszük le voksunkat.

A levélbetét megszakítja annak a történetnek a menetét, amelybe ágyazódik, felfüggeszti a főszöveg terét és idejét, egy jelölten más tér-, idődimenzióba áthelyezve azt, ezáltal megszakítva a regényidőn belüli folytonosságot és az egyirányú történetmondás rendjét. Ez a felfüggesztés azonban átmeneti, hiszen a levélszöveg végeztével többnyire visszaáll a beágyazó narratíva rendje, a történetmondás stafétabotja visszakerül a főtörténet elbeszélőjéhez. A levélbetétek fogalmazói többnyire a főtörténet szereplői, tehát mindenképp metonimikus vagy akár szinekdochészerű a viszony a két réteg között. Az elbeszélő gyakorta nemcsak közlője, hanem implicit vagy explicit szándékkal alakítója, fordítója, összefoglalója, megcsonkolója vagy kommentálója a leveleknek, tehát a levél-szövegekhez való hozzáférés csak e beavatkozásokat követően lehetséges.

Mindezek alapján a levélbetétek struktúrájának leírásához a szubtextus fogalmát hívom segítségül, egy olyan szövegbe ágyazott alszöveget, ami metaforikusan, metonimikusan vagy szimbolikusan is kapcsolódhat a főszöveghez, valamint szétszóródik a szövegben, de kibontása átszövi a regény egészét, így segíti annak egészben történő értelmezését.²⁵

Kemény regényének vizsgálatakor nemcsak az egyes levélbetétekre összpontosítunk, hanem a levélre mint cselekményszervező elemre, dinamikus motívumra²⁶ is figyelmet fordítunk. E helyeken a levél nem mint intradiegetikus narratív struktúra, a különböző beszélői tudatok ütköztetésére alkalmas, a narratív szintek közötti átjárást biztosító elbeszéléstechnikai eszköz jön működésbe, hanem a levél anyagszerűsége, kézzelfoghatósága játszik cselekményalakító szerepet. Azaz célba juttatása, idegen kézbe kerülése, nem a címzett általi feltörése, a levéltitokba való beavatódás, a véletlenszerű vagy szándékos megkésettsége, másolása, megsemmisítése, illetve a hozzárendelt csatolmány mind a cselekményszerveződés eszközüvé válhat. A levelek idegen kézbe kerülése gyakori cselekményalakító motívum Kemény más regényeiben is: gondoljunk csak a *Gyu-*

²³ „...mindig kikapcsolja a főszöveg terét és idejét [...] ott kezdődik, ahol az értelmező az addigi szinekdochikus vagy metonimikus előrehaladás megszakadását állapítja meg, és ott végződik, ahol ennek folytatását érzékeli.” SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az irodalmi mű alaktani hatásméletéről* = Sz. M. M., *Mintha a szőnyegen*, Bp., Balassi, 1995, 39.

²⁴ BARTA János, *A pálya ívei: Kemény Zsigmond két regényéről*, Bp., Akadémiai, 1985, 65; SZEGEDY-MASZÁK, *Kemény, i. m.*, 124–126.

²⁵ Riffaterre szerint a szubtextus többnyire egy jelentéktelen tárgy és egy hermeneutikai funkció poláris ellentétére épül. Azt helyezi a fókuszba, ami a valóságban elhanyagolható lehetne, azaz „a szubtextus mindent tartalmaz, ami a regényt működőképesé teszi”. Michael RIFFATERRE, *Szimbolikus rendszerek a narratívában*, ford. MÁTHÉ Andrea = *Narratívák 2. Történet és fikció*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijárat, 1998, 61–85.

²⁶ BORISZ TOMASEVSKIJ, *Irodalomelmélet*, ford. SZÁNTÓ Gábor András = *A modern irodalomtudomány kialakulása*, szerk. BÓKAY Antal, VILCSEK Béla, Bp., Osiris, 2001, 273.

lai Pál történéseit hosszasan szervező, eleinte Pierro kabátjának belső zsebében lapuló, majd onnan Gergely diákon át Báthory Zsigmondhoz vándorló *billet doux*-ra, amit aztán Báthory Zsigmond fejedelem egy háromosztatú ládikában, útilapuvál együtt juttat vissza feladójához, a fejedelemtől annak unokafivéréhez átpártolni kész Sofroniához. A levelek időzítése, megkésettsege pedig a *Zord idő* zárlatában játszik meghatározó szerepet, hiszen Dorának Elemérral tervezett házasságáról beszámoló, nagybátyjához, Deák Istvánhoz intézett levele, annak célba érkezésének idejére, érvényét veszíti, ugyanis a tervezett frigy Elemér halála miatt meghiúsul.

*

Az *Özvegy és leányában* – bár több helyütt hangsúlyos a levélírás, illetve -küldés aktsa, mégis – mindössze három levél kerül közvetlenül az olvasói szem elé. Sok helyütt pedig épp a többnyire ismeretlen, csak kikövetkeztethető tartalmú levelek alakítják az eseményeket, például, amikor Tarnócziné levélben kéri meg sógornőjét, hogy távolléte alatt vigyázzon lányára, vagy Mikes Móric, amikor megküldi a testvérei megmenekülését jelentő gyűrűt, levélben beszél el szüleinek a fejedelem megmentésének történetét, illetve Mikes Zsigmond is levélben kér kegyelmet fia számára a fejedelemtől. Terjedelmi határokra való tekintettel három levélírási helyzetet vizsgálok meg részletesen. A sort Mikes Zsigmond I. Rákóczi Györgyhez írott kegyelemkérő levelével kezdem.

A harmadik rész tizenkettedik fejezete azt viszi színre, amikor Kassai erdőmestere értesíti a Mikeseket arról, hogy elfogtak egy jezsuitát, akit Mikes Móricnak gyanítanak. E hír hallatán kezdetét veszi a szülők vívódása, hogy a Mórictól kapott, fejedelmi kegyelmet jelentő gyűrűt melyik fiuk megmentésére használják fel. Az erdőmester üzenete az anyát azonnali cselekvésre sarkallja, tollat ragad, hogy a fejedelemtől a tiltott jezsuita felekezetű Móric fia szabadon bocsátását kérje. Móric megmentésének ötlete tehát tőle származik, a levélírás helyzetét ő hozza létre. Ám férje, Zsigmond kiveszi a kezéből a tollat, mondván a politikai retorikában való jártassága miatt a hízelgés nyelvét ő jobban érti s műveli, azaz a beszéd képességét, a kegyelemkérés feladatát az utódnemző apa vállalja magára.²⁷ Így végül az apa nevezi meg azt az utódját, akinek szabadulását kéri. S mégsem két világi fia mellett, hanem a szerzetesi rend fogadalmához hű, a világi élet hívságairól, így a házasságról és az utódokról is lemondó fia mellett dönt.

A levélírás helyzete az utódaik továbbéléséért, saját maguk folytonosságáért vívott belső küzdelem felfokozott jelenete. Emberfeletti dilemma jelenítődik meg, hiszen a család folytonosságának fenntartására törő írás miközben az egyik utód vagy másik utódok szabadulását kéri, addig a másiktól, illetve a másik kettőtől lemond. A levélírás szituációját racionalitásra törő mérlegelés uralja, amit felindulások, érzelmkitörések, fel-feltörő kételyek és reménykedések szakítanak meg. A végül előálló levelet

²⁷ Az apai név továbbörökítésének és a nemzőerő összefüggésének kérdéséről lásd még EISEMANN, *i. m.*, 184.

elküldése után rögtön visszahívják, majd az eseményekben bekövetkező fordulatok hatására a visszahívást továbbküldésre módosítják, újabb és újabb küldöncöt küldve a levél után.

A levél témájának alakulása attól függ, hogy Mikes Zsigmond, illetve felesége mennyiben képes helyesen megítélni a fejedelem és Lupuj vajda magatartását, ami csakis korábbi tapasztalataikból feltételezhető, hiszen jövőbeli cselekedeteik – véljük – korábbi tetteikből következtethetők ki. Vagyis az a kérdés, hogy ismereteik alapján mennyire jósolható meg Lupuj, illetve Rákóczi jövőbeli cselekedete, azaz mennyiben tételezik egyik vagy másik magatartást egy korábbi önmagához hűnek, folytonosnak.²⁸ A szülők felfokozott érzelmi szituációja egy dramaturgiailag remekül időzített levél megérkezésével oldódik meg. Naprádiné írásban tudatja az eseményekben beállt fordulatokat, ami megerősíti a házaspárt döntésük helyességében, vagyis hogy megfelelően jártak el, mikor a leginkább veszélyben forgó fiúk megmentését kérték.²⁹

Mindeközben azonban remekül kiviláglik, hogy a kétségbeesetten cselekvő Mikes Zsigmond mennyivel kegyetlenebbnek ítélte a fejedelmet ahhoz képest, mint amilyennek Haller Péter értesüléseire támaszkodva Naprádiné tünteti fel levelében. Hiszen Lupuj nem a Mikesek iránti régi barátságra való tekintettel nem szolgáltatja ki a bujdosó Mikes-fiúkat, hanem éppen a fejedelem indirekt utasítására. Azaz Mikes Zsigmond rosszul ismeri fejedelmét, s rosszul méri fel saját helyzetét, valamint korábbi családi és baráti kapcsolatainak jelentőségét is. Mikes Zsigmond előrejelzései fejedelmének tetteiről és családjának sorsáról ugyanúgy tévesnek bizonyulnak, mint ahogy majd a *Zord időben* Werbőczy politikai jóslatai is tévesek lesznek, mert jövőre vonatkozó állításaitak múltbéli tapasztalataikból eredeztetik, azaz az idő egykori eseményei és majdani törté-

²⁸ „– Lupuj frigyese Rákóczinak, kötelezte magát a bűnvád alá helyezett szökevények kiadására. Láncon viszik Jánost és Kelement Fehérvárra – mond az apa. Zsigmond úr ismét írt.

– Lupuj kiadta Máté vajdának Gabrilla bojárát, kit saját házához fogadott be, s kivel hónapokig evett egy sót és kenyeret. Ő a vendégjog szentségét kevésre becsüli – jegyzé meg az apa, folytatva írását.

[...]

– De lásd, Ágnesem, Móric elítéltetését és kegyetlen legyilkoltatását Rákóczi demonstrációnak használhatja azon egész egyházi rend ellen, melynek fiunk tagja, mely Magyarországon a reformált hitűektől templomokat foglalt el, s térítéseit néha befogatások és üldöztetések közt gyakorolja. Legalább ezt beszélük a fejedelmi udvarban a tanácsnok urak, s ezt panaszolják a pozsonyi országgyűlésen is a felső megyék. Rákóczi nem könnyen bocsátja ki kezéből a megtorlási alkalmat. A mi szegény Móricunk le fog mészároltatni, nem saját vétkéért, de hideg és ravasz politikai tekintetből.

[...]

– Talán túlságig kétkedem Lupuj jellemében. Ő mindig ragaszkodással emlegeti nevemet, s János fiunk leánya szívét bírja. Ebben rejlik valami remény. Hátha csakugyan nem adja ki őket a vajda?” (294–295.)

²⁹ „Csak azért írom ezt kedves bátyámuramnak és kedves nénémasszonyomnak, hogy ha módjokba ejt-hetik, kövessenek el Móric úr védelmére mindent, ha csakugyan ő volna a befogott pap. A rossz hír után örömmel tudathatom mint Haller Péter uram üzenetét, a fejedelem azon észrevételét, melyet bizodalmas körben mondott. Remélem, szolt öfensége, midőn a nótapör említették, sőt állhatatosan hiszem, lesz annyi esze Lupujnak, hogy a bujdosó Mikesek kézbe szolgáltatása által nem fog engemet zavarba hozni. Még egy kellemes hírről szolgálnék, de lekötött szavam nem engedi. Bízsan az Istenben stb.” (296–297.)

nései között kontinuitást, ok-okozati összefüggést feltételeznek.³⁰ Egy már érvényét veszített világ rendjére és logikájára támaszkodva érvelnek egy megváltozott értékrendű helyzetben. Az összehasonlítás persze nem jelent azonosítást, mert Werbőczy a háborús időkben túlságosan, már-már komikusan naivnak,³¹ hovatovább elbizakodottnak tűnik,³² míg Mikes Zsigmond a béke idején éppen hogy túl gyanakvónak, bizalmatlannak mutatkozik fejedelme iránt. Az uralkodói szerep iránti bizalmatlanságra Rákóczi utalást is tesz, amikor Mikes Móricot az alattvalók fejedelmük kegyelemgyakorlásába és lovagiasságába vetett bizalomra inti.³³

E levél érdekessége továbbá abban áll, hogy csatolmányt hordoz, amely hozzátoadás azonban nem mint a szöveg kiegészítője funkcionál, hanem elsődleges információhordozó. Nem a levelet kíséri a gyűrű, hanem a gyűrűhöz rendelődik a levélszöveg, azaz e helyütt a szöveg mint szupplementum működik, ami a csatolmányt toldja meg, ruházza fel jelentéssel.³⁴ A regény folyamán ugyanakkor arról győződhetünk meg, hogy a Rákóczi gyűrűjéhez hozzárendelődő jelentés a folyamatosan változó események alakulásának következtében disszeminál. Rákóczi ígéretének szimbóluma már kezdetben mást jelent az elkötelezőnek, mint az elkötelezettnek. A Mikes-szülők levélírási szituációjában pedig annak lehetünk tanúi, ahogy a szülők által hozzátoadott jelentés át- meg átíródik annak függvényében, hogy éppen melyik fiúk menekülését ítélik valószínűbbnek. De nemcsak a Mikések, hanem maga a fejedelem is relativizálja a gyűrű jelentését. Rákóczi belső magánbeszédéből értesülünk tettének későbbi reflexiójáról, döntésének elsietségéről. A halál torkából való megmene-

³⁰ „Szolimán még eddig irányunkban soha kétszínű nem volt, s ha valaki ezentúlra ellenkezőt hisz felőle, vallja azt be következtetés helyett jóslatnak, s akkor mi meg fogjuk vizsgálni: hogy csakugyan próféta e, kinek szavát emberfölötti erő sugallja, s ki után a nép kérdezősködés nélkül indulhat?” KEMÉNY Zsigmond, *Zord idő*, Bp., Szépirodalmi, 1968, 166–167.

³¹ „Werbőczy esküdözött, hogy az nem fogja hitét megszegni és szabadságunkat tiszteletben tartandja. Szép jövődölés! Látjuk, hogyan teljesedik.” *Uo.*, 206–207.

³² „E tévedései közé nem számította be a legnagyobbat, hogy a mohácsi veszedelem előtt, népszerűségének hosszú pályája alatt, mint az ország leghatásosabb szónoka és igazgatója az elbizottság maszlagjával tartotta jól a nemzetet, még pedig oly korszakban, midőn ezt nyomorúságának érzetere és bünbánó magabaszállásra kellett volna bírnia.” *Uo.*, 255. Werbőczy retorikájáról részletesebben lásd HITES Sándor, *Prognózis és anakronizmus: A Zord idő mint politikai példázat* = H. S., *A múltnak kútja*, Bp., Ulpius-ház, 2004, 75–77.

³³ „De alattvalóinknak fejedelmi kegyelmünk iránt is kell egy kevés bizodalommal lenni. Mikes Móricnak csak szerzetét s nem szívét számították a törvények. Ami kegyelmedben lovagi, azzal fejedelmi székem hűbérese, s én is lovag vagyok. Kétli-e?” (329.)

³⁴ A szupplementum alatt kiegészítést, pótlást értünk, s értelmezésünkben a dekonstrukció „greffe”, oltvány elgondolására támaszkodunk, amely bevezeti a beavatkozás alakzatát, miszerint az egyik szöveg elemei beoltódnak egy másikba, aminek révén egy harmadik jön létre, és így tovább a végtelenségig. A hierarchiák felszámolódnak s a külső-belső rétegek helyett a margináliák, a szupplementumok kerülnek előtérbe. A marginális oltás lényege épp az, hogy megfordítsa a hierarchiát, és újrendezze központi és marginális, lényeges és lényegtelen, a jelentéktelennek tűnő szövegrészek és a főszöveg viszonyát. Jonathan CULLER, *Dekonstrukció: Elmélet és kritika a strukturalizmus után*, ford. MÓDOS Magdolna, Bp., Osiris, 1997, 204–205.

külése felkorbácsolta érzelmeit, s ezért megmentéséért hálás magánemberként elharmkodottan cselekedett, mikor a gyűrűjét zálogba bocsátotta, s nem meggondolt és óvatos uralkodóként, a hatalom képviselőjeként hozott döntést.³⁵ Jól látható ez abból is, hogy az ígérettevés pillanatában önmagára mint a törvények hatalma és befolyása alatt álló magánemberre hivatkozik, s nem mint a törvények felett álló, azokat alakító fejedelemre. Nyugtalanzkodásának oka éppen az, hogy hirtelen felindulása miatt nem tett elég kikötést, a gyűrű jelentését nem rögzítette kellőképp, s így az olyan értelemtulajdonítás és ennek következtében igénybenyújtás, -követelés eszközévé válhat, amiért Rákóczi mint fejedelem nem, vagy nem szívesen szavatol. Ezért, mikor a gyűrű végül visszakerül hozzá, megkönnyebbül.³⁶

Rákóczi nemcsak a gyűrűvel kapcsolatos ígéretét módosítja, hanem a Mikesek elbírálásának kérdésében sem következetes. Nem magában az ítéletalkotásban következetlen, hanem annak indoklását többször is az éppen aktuális helyzethez igazítja.³⁷ A fennálló törvények szerint ugyanis – amit Rákóczi maga is szóba hoz a Mikesvárban rendezett lakomán, mikor Zsigmondot fia sorsa kapcsán inti – a jezsuitákra nem fő-, hanem birtokvesztés és száműzetés vár.³⁸ Ehhez képest nemcsak az elvakult Tarnócziné követeli a Jézus Társaság hívének, Móricnak fejét, de fejedelem is úgy fogalmaz, mikor az ifjú Mikes-fiú sorsáról dönt, mintha kegyet gyakorolna, miközben pedig a fennálló törvényeknek megfelelően jár el.³⁹

Amennyiben Derrida elgondolása felől tekintjük akár a gyűrű jelentésének folyamatos mozgásban létét, jelölő és jelölt szétválását, akár az ítéletalkotás helyzettől függő értelemalakulását, akkor arra ismerhetünk rá, hogy egy nyelvi képződmény az egymásra utaló jelek sokszínűségében mutatkozik meg. Egy fogalom jelentése nem egy jelhez kötött, hanem a jelölők végtelen láncolatában, azok játékában található meg.⁴⁰ Ennek alapján a nyelv elgondolható egy folyamatos játékként, amely során újabb és újabb, akár egymással ellentétes jelentések is megképződhetnek, amely folyamatban a nyelv instabilitása ragadható meg.⁴¹ A jelölő és jelölt biztosnak vélt össze-

³⁵ „E szavakat élesebb hangon ejté a fejedelem, de rögtön hozzátevé: – Egyébiránt még úgyis, amit Rákóczi György ígért, Rákóczi György teljesíteni fogja... mihelyt hazája törvényei nem tilalmazzák” (160.)

³⁶ „– Istennek hála, visszakerült! – mondá félig emelt hangon. – Sárospataki uradalmamat pénztárustul is tőlem cserében követelhatték volna ezért; mert csak a tiszta fiskalításokat kötöttem ki. S mit ér az egész gyűrű? Legfelebb hatvan tallért! Hm, jó, hogy visszakerült!” (326.)

³⁷ Rákóczi kontextusfüggő ítéleteiről lásd még BÉNYEI, *A történelem, i. m.*, 315.

³⁸ „– Kegyelmednek meg kellett volna Móriccal értetni, hogy e rend ellen szigorú törvényeink vannak, s hogy a jezsuita szerzet követői magánbirtokaiktól is megfosztatnak. – Móric földi javak után nem vágynak – válaszol az apa leverten. – De azt sem kell vala kegyelmednek eltitkolnia, hogy állásánál fogva örökre száműzve van e hazából.” (203.)

³⁹ „Nincs szándékom a kegyelmetek szerzetének vértanút ajándékozni [...]” (328.)

⁴⁰ Jacques DERRIDA, *A struktúra, a jel, és a játék az embertudományok diszkurzusában*, ford. GYIMESI Tímea, Helikon, 1994/1–2, 22–23.

⁴¹ A nyelv instabilitásának elmélete alapján minden jelölő aktus, így az írás is magán viseli a véletlen esemény esetlegességének nyomát, vagyis minden szignifikáció, jelentés vagy értelem kísérelje valamiféle

tartozásának megbomlása, a jelek mozgásban léte, a jelentés szóródása pedig éppen a nyelv gazdagságáról tanúskodik, amely értelmezőjétől pozíciójának és ezzel egyidejűen értelemtulajdonító nézőpontjának újragondolást követeli ki.

*

Összetett levelezési és diplomáciai helyzet tárul fel, amikor Döme diák a medvevadászlat közben megismerteti Rákóczit Radzivil litván herceg levelével. Maga a leánykérés Radzivil I. Rákóczi Györgynek címzett levelének utóiratában merül fel először, majd ez a tárgya Döme diák Mikes Jánosnak írt levelének is, hiszen e frigy elősegítésével nyerhetnek személyükben kegyelmet Mihály és Kelemen, valamint ennek a levélnek a küldönce lesz a közvetítői helyzetbe beavatkozó, magát kitüntetni vágyó Kapronczai György. Az ebben a témában születő négy levél négyféle módon jut az olvasó tudomására: Radzivil herceg levelét az elbeszélő foglalja össze, míg utóiratáról egy szereplőtől, a titkártól értesülünk. Döme diák Mikes Jánosnak írt levelét és Kapronczai második fogalmazványát teljes terjedelmében ismerjük, ez utóbbit ugyan paratextusai híján. Míg Kapronczai fejedelemhez szóló első levelét a keletkezés körülményeibe, a szerző vívódásaiba beavatva az elbeszélő tárja elénk, majd egy rövid töredékével szó szerint is tisztába jöhetünk.

Az elbeszélő azon túl, hogy Radzivil levelét nem szó szerint hozza, jelölten alakítja levelének közlését, ugyanis a levélbetétet nem a szereplő közvetlen megszólalásaként, a főszövegtől elkülönítve adja közre, hanem összefoglalja, saját szövegalakító eljárásainak rendeli alá,⁴² így e beavatkozás nyelvileg transzponált (áthelyezett) beszédben,⁴³ a különböző szövegek egységesítésében jelenik meg. Még felsejlik ugyan a levélírói én megnyilatkozásának nyoma, de az eredeti formájában, beszédmódjában már nem lesz hozzáférhető. Másrészt a regényidőn túlra tekintő történelmi kontextusba ágyazza az eseményeket, és magyarázatával metalepsziszt okoz a szöveghatáron. Vagyis ehelyütt felfelszik a szöveg történelem és fikció között, hiszen a levélben megfogalmazódó ajánlatnak a Rákócziakat és a fejedelemséget romba döntő következményei csak a fikción

---

nem-jelentés, nem-értelem, valami zaj. Vö: Niklas LUHMANN, *Az írás formája*, ford. OLÁH Szabolcs = *Intézményesség és kulturális közvetítés*, szerk. BÓNUS Tibor, KELEMEN Pál, MOLNÁR Gábor Tamás, Bp., Ráció, 2005, 419, 427.

⁴² „Minket kevésbé érdekelnek Radzivil levelének szavai, de rövid tartalma ez volt: [...]” (145.)

⁴³ Genette az elbeszélői beavatkozás mértékének függvényében háromféle dikciót határol el egymástól. Az elbeszélő mód (narrated speech), az egyenes beszéd, amikor a narrátor és a figura beszéde közötti váltás grammatikailag és általában formálisan is jelölt, a narrátori kijelentés és megidézett szereplői beszéd között nincs idő-, szám- és személybeli egyeztetés. Az áthelyezett vagy transzponált beszéd (transposed speech), ami már mimetikusabb, mivel az elbeszélő a szereplők szövegét saját elbeszélői szövegébe illeszti, saját stílusának megfelelően átértelmezi, átalakítja, így ez őrzi legkevésbé az eredeti megnyilatkozást. Végül a legközvetlenebb a dramatikus mód, a személyes beszéd (reported speech), ahol a figurák beszéde szó szerint megidéződik, dialogikus vagy monologikus formában. Gérard GENETTE, *Narrative Discourse: An Essay in Method*, transl. Jane E. LEWIN, Ithaca, Cornell University Press, 1980, 161–211.

túli történelmi horizontból ismeretesek, amely értelmezési lehetőséget az elbeszélő e kitekintő eljárásával involvál a regény fikciós világába.⁴⁴

Az elbeszélői kiszólásból az következtethető, hogy elsősorban nem a levélszöveg megalkotottsága az elsődleges jelen helyzetben, hanem a levél utalása, az uralkodás kiterjesztésének lehetősége, amely eshetőség felébreszti György fejedelem nagyravágyását, míg a történelem horizontján tekintve többéztől megkísérti, majd II. György személyében meg is buktatja, el is veszejt a Rákócziakat. E levél esetében tehát az elbeszélő nem mint a levél közlője, hanem mint a szöveg alakítója lép fel, aktív, beavatkozó, szövegrendező, azt módosító és kommentáló szerepével. E megjelenített *redakteuri* szerepkör egy szövegvilágot megelőző nyelvi konstrukcióként értelmezhető,⁴⁵ vagy mint az olvasás refigurációs aktusában a szöveget létrehozó stratégia olvasható,⁴⁶ amely eljárásban az implikált szerző fortélyaira ismerhetünk.⁴⁷ Ezt egy olyan elbeszélői hangként elgondolva, amely kezdeményezi a megírás és olvasás közötti kapcsolatot, sőt a szöveget olvashatóvá teszi a mű virtuális olvasója számára.⁴⁸

Az elbeszélő nemcsak a kivonatolás aktusával, hanem a történelem fikción túli megidézésével, Erdély későbbi történetének rövid vázolásával szintén a szöveg konstruált jellegére figyelmeztet, határozottan jelölve elbeszélés és történet különbségét. S miközben Rákóczi fondorlatos politikája a lengyel trón megszerzésével hatalmi térhódítását célozza, addig a szóban forgó befogadói többlettudásunkat mozgósító elbeszélői kiszólás épp a Rákócziak folytonosságán túlmutató, terjeszkedésüket célzó nagyravágyásuk bukására mutat rá.⁴⁹

Remekül szabott dramaturgia eredménye az ellentétezős szerkezet, hogy a leányrablásban vétkes Mikesek épp egy leánykérés megszervezésével nyerhetnek kegyelmet. Rákóczi íródeákja épp e tárgyban fordul Mikes Jánoshoz. Döme diák levele azt a hagyományt mimetizálja, miszerint a főúr megbízásából, annak íródeákja fogalmazza meg a levelet. Ennek az összetett levélírói helyzetnek a megvalósítására több variáció is élt. A levél lejegyzőjének hangja gyakorta nem vált szét megbízójától, azonban mivel a levél jelölt küldője kézjegyével vagy aláírásával látta el a kész szöveget, ezért a

⁴⁴ Lásd a 3. lábjegyzetben idézett szövegrészt.

⁴⁵ Wayne C. BOOTH, *The Rhetoric of Fiction*, Chicago – London, University of Chicago Press, 1983, 71.

⁴⁶ Paul RICOEUR, *A szöveg és az olvasó világa*, ford. JENEY Éva = P. R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., Osiris, 1999, 310–352.

⁴⁷ A szerző alatt itt nem személyt értve, hanem egy olyan szálát, ami a szövegen kívüli és belüli világot összeköti, s ami/aki egyaránt társadalmilag felelős személy, ugyanakkor diskurzus-előállító. Philippe LEJEUNE, *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásaiából*, ford. Z. VARGA Zoltán [et al.], L'Harmattan, Bp., 2003, 22–36.

⁴⁸ Lásd RICOEUR, *i. m.*, 312–313. – Barthes az írás és olvasás kapcsolatából kiindulva láttatja be, hogy az olvasó születésének feltétele a szerző halála, a szerzőé, akit mint a szöveg eredete, az írás megmagyarázója, lezárója gondol el. Roland BARTHES, *A szerző halála*, ford. BABARCY Eszter = R. B., *A szöveg öröme*, Bp., Osiris, 1996, 50–56.

⁴⁹ „Akár szerepelnének a regényben helyes vagy helytelen történelmi előjelzések, akár nem, a jövő történetét az olvasó mindenképp odaértheti.” HITES, *i. m.*, 58.

kalligráfiák különbségéből a szerzői kettősség kiolvasható volt. Persze a megbízó bele is javíthatott, illetve hozzá is írhatott a már letisztázott verzióhoz, ami tovább árnyalhatja a szövegtulajdonítás problematikáját. Ahogy a sajátkezűség kérdése is lényegi, amelynek megállapítására külön figyelmet szentelnek a kutatások a fejedelmi és főúri levelezésekben.⁵⁰

Jelen fikciós levélszövegben a deák a fejedelem utasítására, az általa jóváhagyott tárgyban, de a maga nevében fordul Mikes Jánoshoz, ahogy erről a szövegberekesztő subscriptio tanúskodik, valamint jól látszik ez az érvelésében is, amelynek megerősítő pilléreit mindig egyes szám első személyben írja.⁵¹ A diák szerzőségének nemcsak protokolláris, hanem politikai okai is vannak, hiszen a fejedelem dokumentálhatóan sem a leánykérés, sem az esetleges kegyelem ügyébe nem involválódhat. Ez a beszélői helyzet bonyolódik Rákóczi saját kezű post scriptuma és kézjegye által. A fiktív levél azáltal, hogy önmagát misszilisnek álcázza és valószerűséget szimulál, ambiguitást eredményez. Az imitációs kísérlet a levelek transztextuális allúzióiban⁵² – főként a szöveg paratextuális, architextuális, pretextuális rétegeiben – érhető tetten, különös tekintettel a misszilis kötelező formai elvárásaira,⁵³ elsősorban a címzésre, keltezésre, megszólításra, jelen esetben pedig az amúgy is cselekményalakító szereppel bíró aláírásra.

A levél tartalmát a kézbesítő testőr szemszögén keresztül ismerjük meg, ő lesz a regény reflektor-figurájává,⁵⁴ akit a regény harmadik rész hatodik fejezetében belső nézőpontból, vívódásai közepette látunk. Kapronczai nem tud kiigazodni a politika útvesztőiben, Kassai, Döme diák és Rákóczi egymásnak ellentmondó tanácsait nem tudja összeegyeztetni, s nem találja a kivezető utat a rábízott, kivitelezhetetlennek tűnő feladatok erdejéből. Kétségek közt hánykódva cselekszik, amikor felbontja a rábízott levelet, melyben Döme diák fordul Mikes Jánoshoz. A levelet a testőrrel egyszerre,

⁵⁰ HOPP Lajos, *A magyar levélműfaj történetéből = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1974, 501–566; HARGITTAY Emil, *Régi magyarországi misszilisek retorikai elemzése = Levél, író, irodalom*, szerk. KICZENKÓ Judit, THIMÁR Attila, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2000, 22–31. A misszilis levélszöveg rendezettségének, konvencióinak, karakterológiájának, közlésformájának átalakulásáról lásd MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésében*, Bp., Argumentum, 1994, 113–120.

⁵¹ „Nekem is vannak szüléim, s ezért továbbfűztem gondolataimat a kegyelmetek sorsa felől. [...] Többször volt szerencsém magamnak is, minden alacsony helyzetem mellett, a mi dicsőn uralkodó fejedelmünknek saját szájából hallani, hogy [...]” (254.)

⁵² Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, ford. BURJÁN Mónika, Helikon, 1996/1–2, 82–90.

⁵³ HOPP, *i. m.*, 502.

⁵⁴ Ezt a belső nézőpontot alkalmazza Flaubert is a *Bovaryn*ében Emma gondolatainak, érzelmeinek látatásakor és az ily módon megjelenített bizonyos jelenetek miatt házasságtörés dicsőítésért perbe fogják. Ugyanis e belső monológok igazságtartalmáról az olvasónak szerzői instrukció nélkül kell meggyőződnie. Franz K. STANZEL, *Theory of Narrative*, transl. Charlotte GOEDSCHE, Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1984, 130. Lásd erről még Hans-Robert JAUSS, *Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja*, ford. BERNÁTH Csilla = H. R. J., *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika*, Bp., Osiris, 1997, 81.

megszakítások nélkül egy időben olvassuk. Csak a levél bevégeztével változik meg a perspektíva, mi, kukucskáló olvasók betekintést nyerünk egy betolakodó olvasó látószögébe, majd pedig váltott, de meghatározóan külső nézőpontból láthatjuk miként is hatott rá a szöveg, illetve hogyan is határoz annak ismeretében.

Kapronczai számára Rákóczi utóiratának jelentősége nemcsak szövegében, hanem anyagában áll. A színre vitt befogadás szituációjában e levél kézírásos jellegének érzékszervi megtapasztalása kifejezett hangsúlyt kap, a szereplő előtt a szöveg mint optikai képződmény jelenik meg, az írás egyedi anyagszerűségében tárul fel.⁵⁵ Ugyanis Kapronczai számára az utóiratból, a kézírás egyéni esetlegességéből annak eredete válik visszafejthetővé. A levél olvasását követő riadalma tehát azzal magyarázható, hogy számára az írás egyedi vizuális karakteréből a fejedelem, mint a hatalom képviselője áll elő. A regényolvasó számára ugyanakkor a regény a betűsorok gépi-technikai optikájában észlelhető. A nyomtatott karakterek leválasztják az írásról annak egyediségét, egyéni kalligráfiáját, amit a fikció mégis képes megteremteni, különösen azáltal, ha játékba hozza a közlés észleléstartalmának mediális tapasztalatát, a hordozó anyagiságát. A fikció tehát, mint látjuk, visszateremtheti a betűsorok gépi-technikai optikájában észlelhető írásra annak fikció szerinti kézírásos anyagiságát.

Mindeközben az utóirat a teljes levél megsemmisítését indukálja. Kapronczai bár kézbesítőként nem áll helyt, de mint betolakodó olvasó az utóiratban foglaltakat teljesíti, s fejedelmi parancsszóra a levelet gondolkodás nélkül elégeti. A *post scriptum* paradoxona voltaképpen abban áll, hogy az írás épp az írásnak mint felületi nyomnak helyet adó hordozófelszín felszámolását célozza. A levélpapír tehát épp azt a szöveget prezentálja, ami saját anyagiságának felszámolására szólít fel. Összességében tehát a fejedelem, azaz a hatalom a nyelv anyagszerű aspektusában úgy tűnik elő, hogy írásműveletében magának az írás hordozójának a megsemmisítését irányozza elő, s így az utóirat mintegy az önmaga megszüntetését jelölő írásműveletben áll elő.

Amint ahogy arról már szó esett,⁵⁶ Kapronczai azzal, hogy feltöri a pecsétet, elszalasztja élete nagy lehetőségét és sorsának folytonossága megszakad. De ez a törés csak átmeneti, hiszen Kapronczai a folytonosságot úgy biztosítja, hogy ő, mint a levél küldönce kéretlenül ugyan, de a címzett helyébe áll, és a levélben Mikes Jánosnak szánt leánykérés feladatát átvállalja, s mint később kiderül, sikerrel teljesíti is azt, s így magát közvetve ugyan, de mint a Mikések amnesztiáját előmozdító kitünteti. E levél tehát miközben anyagában megsemmisítődik, a regény egészére nézvést mégis a cselekménynek több szálon is előmozdítója lesz. Kapronczai első levele szorosan kapcsolódik Döme diák Mikes Jánosnak címzett fogalmazványához, illetve annak feltöréséhez, ugyanis egyfelől a levéltitok megsértésének kényelmetlen esetéről, másfelől pedig a levélben említett küldetés átvállalásáról számol be a testőr fejedelmének.

⁵⁵ LUHMANN, *i. m.*, 431–454.

⁵⁶ „Kapronczai is elszalasztja élete nagy lehetőségét, amikor türelmetlen nagyravágyása felbontja vele a levelet, melyet Döme diák a fejedelem nevében küldött vele.” SZEGEDY-MASZÁK, *Kemény, i. m.*, 186.

Ahogy azt a levelet Kapronczai belső, vívódó nézőpontja és a recepcióról tudósító külső elbeszélői látószög közé ékelve olvashattuk, úgy a testőr e szövegének első felét szintén a narrátor kivonatolásából és a szereplő levélíró magatartását magyarázó kommentárokból ismerhetjük meg. Majd a legkényesebb ponton, a levéltitok megsértésének és a feladat átvállalásának csomópontjában ismét perspektívaváltás következik be, a testőr levele a legközvetlenebb módon, személyes beszédben, szó szerint idéződik meg. Bár a levélbetét szöveghatárai egyértelműek, mivel idézőjelek között jelenik meg, és beszélője az egyes szám első személyű episztoláris alany, de olyannyira kurta és töredékes, hogy a főszövegtől tördelésében egyik kiadásban sem különül el.⁵⁷ Ugyanakkor maga a levélírás situációja a levélolvasás helyzetébe ékelődve jelenik meg, azaz a levélíró Kapronczai nézőpontját a levélolvasó Rákóczi látószöge váltja fel. A testőr Rákóczit saját szavaival szembesíti, amikor a levéltitok megsértésének ügyében magát a fejedelem hatalmi szavára hivatkozva menti fel.⁵⁸ Rákóczit felháborítja a testőr arcátlansága és tiszteletlensége, s első indulatától vezéreltetve levelet irat Döme diákkal, melyben Kapronczai vasba veretését parancsolja. A befogadói aktus itt túlmegy a pusztán dekódoló tevékenységen, hiszen e felbőszült válaszadás, mint teremtődés – inszemináció – is értelmezhető. Rákóczi azonban első felindulásán, a személyét ért sértésen úrrá lesz, s felismeri, hogy hatalmi manipulációinak e kényes helyzetében Kapronczai még jó szolgálatára lehet. Ebből kifolyólag Döme diák első fogalmazványát megsemmisíteti és a rezidenstől végül Kapronczai megfigyeltetését, s egyúttal küldetésében való segítőkészségét kéri.

Ez imént vázolt helyzet is remekül példázza Rákóczi jellemét, aki képes úrrá lenni a személyét ért sérelem miatti haragján, s ennek következtében meg tudja változtatni elgondolását, igaz az újragondolás mögött saját jól felfogott, egyéni érdekei és hatalmi törekvései állnak. A regény zárlata igen szűkszavúan varrja el a szálakat, s Kapronczai sorsának emelkedéséről mindössze egyetlen, lakonikus tómondat tudósít,⁵⁹ amiből azt következtethetjük, hogy Kapronczai Szécsi Mária megkérésének ügyében sikerrel járt el. A befejezés azonban nem csupán Radzivil herceg levelében körvonalozódó, Rákóczi hatalmi törekvéseit szolgáló küldetés sikerességéről számol be, hanem továbbfolytatja a történelem színpadán zajló események elbeszélését, továbbtájékoztat Rákóczi regényidőn túli politikai lépéseiről, amelyek a már megidézett kollektív kollapszushoz vezetnek.

⁵⁷ Lásd KEMÉNY, *Özvegy*, 324.

⁵⁸ „Fenséged így szólt hozzám: »Az előre nem látható esetekre nézve minden utasításod csak az, hogy eszedben járj. A sikertől függ jövőd.« Mikes Jánosnak Moldvából távozása előre nem látható eset volt, s én, a parancs szerint eszemben jártam. Átvevém a reá bízott teendőt. Üttesse el minden ceremónia nélkül fenséged a fejemet, ha nem sikerül, s ha sikerülni fog, hagyja meg fenséged a fejemet továbbra is, saját használatomra és a dicsőségesen uralkodó Rákóczi-ház szolgálatára, a nyakamon.” (343.)

⁵⁹ „Kapronczai nagy úr lett.” (368.)

Vizsgálódásunk harmadik tárgya Csulai udvari káplánnak több példányban készült fogalmazványja. A medveadászat izgalmai után Csulai nem kis bosszúságára a pápista paplakban szállásoltatik el, amelynek berendezése oly igen felbőszíti, hogy csak a vendégjog tisztelete tartja vissza attól, hogy a falszögletben felfedezett Loyolai Szent Ignác képet darabokra ne tépje. Loyola arcképe olyannyira felkorbácsolja idegeit, hogy álrühás, térítő katolikusok sokaságának jelenlétét vizionálja. Bár zaklatottsága ellenére érzi, hogy az összeesküvést szövő jezsuiták miatti aggodalma csupán a képzelet szüleménye,⁶⁰ mégis hogy indulatának szabad utat engedjen, tisztársának levelet fogalmaz, melyben élénk színekkel festi meg a fennforgó veszélyt. A levél befejezése után még nem jön álom a szemére, ezért újabb és újabb másolatokat készít az írásműről, s így összesen hat fogalmazványt készít, amelyeket végül az ország lelkészeinek szétküld.

E levelet csak a levélírás helyzetéből tekinthetjük, a levél szövegével nincs módunk megismerkedni. A levélírás szituációja általában alkalmas arra, hogy végigkövessük, amint az episztoláris alany a másiknak címzettségében ragadja meg, beszél el, jeleníti meg önmagát, azaz ahogy a levél a szubjektivitás önreprezentációs műfajává válik. A levél általában célzottan és jelölten is számol a másikkal, a levélírói én az ő számára reprezentálja önmagát, nemcsak színre viszi, hanem analeptikusan jelöli is, sőt megfogalmazása közben ezzel a recepciós szituációval számol. Mivel a másik a priori távol esik a levélíró éntől, így e másik épp jelenlétének hiányával konstruál meg egy olyan helyzetet, amelyben őt mint a szöveg megszólítottját az elbeszélői énnel kell megalkotnia. Így a levél többnyire ennek a másiknak a vonatkozásában, őt feltételezve fogalmazódik, és szerkezetében, legyen bármennyire is egyszólamú egy levélszöveg, mégis a feltételezett másik számára, a vele folytatott, neki adresszált párbeszéd elgondolásában születik.⁶¹

Itt azonban kivételes helyzettel van dolgunk, ugyanis Csulai első levelét tisztársának írja, majd pedig hangsúlyosan ugyanazt a szöveget másolja le minden változtatás nélkül, és küldi szét Erdély meghatározó vallási vezetői között. Csulai jól láthatóan nem számol azzal, hogyha a már elkészült írásművekhez eltérő címzetteket rendel, akkor azokat kiemeli eredeti üzenetközvetítői szerepükből és megváltoztatja a szövegjelentést, s ezáltal a levelek – ahogy utóbb ki is derül, ráadásul alaptalanul – mint vallási izgatást kiváltó írások jönnek működésbe, és küldőjükre majd mint a felforgatásért felelős vádló nyomok mutatnak rá. Csulai ezzel a gesztussal nemcsak a fejedelemségben okoz nem

⁶⁰ „Csulai néhány perc múlva érzé, hogy iszonyú rémlátásainak végre nincs alapja; de már egyszer föl volt izgatva, s haragjának kaput kellett tártani, szabad utat nyitni.” (228.)

⁶¹ Bahtyin Dosztojevszkij *Szegény emberek* című levélregényét tanulmányozva állapítja meg: „A hős önmagához való viszonya elválaszthatatlan a másikhoz, és a másiknak őhöz fűződő viszonyától. Saját öntudata mindig a másik róla alkotott tudati képnek a fényében, az »önmagáért való én« a »másokért való énhez« viszonyítva konstituálódik. [...] Önigazolása [ti. Makar Gjevuskiné] úgy hangzik, mint egy önmagáról szóló, egy másik, idegen emberrel folytatott szakadatlan, rejtett polémia vagy látens dialógus.” Mihail BAHTYIN, *A szó Dosztojevszkijnél*, ford. HETESI István, HORVÁTH Géza, Helikon, 1999/1–2, 67.

kevés galibát, de egyúttal saját vágyott előrejutását is aláassa. Ha fogalmazványa nem pusztán egy szöveg gépies újraelőállításaként, hanem a levélírás szituációjában született volna, azaz ha a megszólított másik alaköltése bármilyen mértékben is létrejön, s így a levél mint arcadás, mint a *prosopopeia* trópusa⁶² működésbe jön, akkor a megszólítás a megszólított másíknak hangot adhatott volna, a beszéd képességével ruházhatta volna fel azt, s megteremthette volna számára a megszólalás lehetőségét, ami helyütt lehet, hogy éppen az ésszerű (el)hallgatást eredményezhette volna.

A levélírói én nemcsak az elbeszélő és tapasztaló én kettősségében szóródik,⁶³ hanem az eltérő címzettek számára különbözőképpen reprezentálódó énben is. Csulai azonban nem kalkulál azzal, hogy a medveadászat izgalmai és fáradalmai utáni este feltűnő rémlátásait a fejedelem főkaplányjának pozíciójából intézi az ország kiemelt vallási vezetőihez. A levél műfaja általában mivel egy kommunikatív szándékot, a valakivel való beszélés alakzatát helyettesíti, ezért magán viseli az elképzelt párbeszéd, a másikat megszólító, őt célzó különböző retorikai stratégiák nyomait, meghatározóak benne a kommunikáció kapcsolatteremtő és fenntartó funkciói. Az olvasó pedig éppen e nyomolvasó értelmezői munka során kaphat valamiféle útmutatást a levél intenciója felől, ezen – önmagára vonatkoztatott – jelekből következtetheti azt az olvasási módot, amit a szöveg maga elvár.

Csulai automatikus másolás során előállított leveleiből azonban ezek a retorikai eljárások hiányoznak. Ugyanakkor a címzettekhez kerülésük miatt, mégis mint levelek jönnek működésbe, s ezért – mint általában véve bármely szöveg – az olvasás során teljesítik be kommunikációs funkciójukat. Csulai leveleinek félreértése tehát abból is adódik, hogy olvasói a szöveg eredeti szándékát, pláne létrejöttének körülményeit ráutaló jelek híján nem tudják kikövetkeztetni, s mivel az olvasás pillanatában a levél fogalmazója – ugyanúgy hangsúlyosan, ahogy megírásakor a címzett – nincs jelen, helyette az írás áll, s eredete, azaz megírója nélkül értelmeződik,⁶⁴ s mint helyütt látjuk, értelmeződik félre. Csulai tehát saját bőrén tapasztalja meg – amit korábban Derrida íráselgondolására hivatkozva említettünk – hogy az írás jelentése szerzőjétől függetlenedik, sőt a nyelvet használó szubjektum szándékaitól eltérő jelentések képződhetnek meg az olvasókban.⁶⁵

A félreértést és annak következményeit Kemény nem utoljára jeleníti meg a vallási türelmetlenség köntösébe bújtatva,⁶⁶ hiszen *A rajongók* nyitánya a prédikáció travesz-

⁶² Paul DE MAN, *Az önéletrajz, mint arcrongálás*, ford. FOGARASI György, Pompeji, 1997/2–3, 101.

⁶³ Az elbeszélő és tapasztaló én levélregényben való működéséről lásd Volker NEUHAUS, *Typen multiperspektivischen Erzählens*, Köln – Wien, Böhlau, 1971, 35–43.

⁶⁴ Sőt Derrida szerint „a transzcendentális jelölt távolléte a végtelenségig kiterjeszti a jelentés/jelölés mezejét és játékát”. DERRIDA, *i. m.*, 22.

⁶⁵ *Uo.*, 22–23.

⁶⁶ A félreértés kiinduló helyzete meghatározó Kemény több regényben is. Például a *Ködképek* és az *Özvegy és leányának szerepcseréi* a Shakespeare-komédiák félreértés mintázataira emlékeztetnek, ám Keménynél ezek mindig tragédiába fordulnak. A szerepek felcserélése és félreértelmességek sokasága szintúgy gyászos végkimenetelű a *Zord időben*, ahogy szószerinti félreértések, azaz téves jelazonosítások

tiájaként is olvasható, amikor Dajka püspök vallásos szónoklatából az utcára kicsődülő tömeg csupán foszlányokat hall meg, és az elcsípett részleteket saját elgondolásai alapján kiegészítve következteti ki/vissza az egyházi előljáró beszédét. Az egyes túlzó szóno ki fordulatokat vulgarizálják, a maguk módján és nyelvén értelmezik át.

Csulai helyzete itt annyiban más, hogy a vallási izgatást nem a korántsem kíméletes prédikációval, hanem rögeszmés jezsuita összeesküvést vizionáló félelméből írt leveleivel váltja ki. Megnyilvánulásainak recepciójából jól látható, hogyan feszül egymásnak írás és beszéd, hogyan kerekedik a beszéd képlékeny, változó, jelen időben létező auditivitása fölé az írás anyagisága, rögzítettsége, állandósága, térben időtlenül, tárgyilagos formában, vizuális módon való létezése.

*

A regény szövegébe beépülő, a beágyazó történet menetét megszakító levéltetek sajátos architektúrája tehát felfüggeszti a regényidőn belüli folytonosságot és a lineáris történetmondás rendjét. Kemény regényeinek meghatározó vonásuk, hogy bennük a történetvezetés folytonossága rendre megszakad, a történetszálak széttartanak, majd újra összetalálkoznak, s egyfelől ismétlések és egyidejű jelenetek teszik próbára az emlékezetet, másfelől kihagyások készítenek éberségre az olvasót,⁶⁷ hiszen a gyakorta jelölődő szöveghatárok mentén létrejövő üres helyeket,⁶⁸ a szövegrészek metszetén létrejövő rést legfeljebb a folyamatosság igényével fellépő olvasói tudat tudja kipótolni. A megidézett levelek mindegyike sorsfordító küszöbjelenséget jelenít meg, melyekben a folytonossághoz való affirmatív, illetve tagadólagos viszony artikulálódik.

A Mikes-szülőknek gyermekeik jövőbeli sorsáról, életéről, száműzetéséről kell döntést hozniuk, a család – utódaiban való – folytonosságának fennmaradása miatt folyamodnak kegyelemért a fejedelemhez, akitől Móric fiuk felmentését kérik, aki ugyanakkor azáltal, hogy a XVII. századi erdélyi törvények szerint tiltott, jezsuita felekezetet választotta, lemondott a család benne továbbélő folytonosságának, a szülőföld örökségének, a családi vagyon továbbvitelének lehetőségéről.

Rákóczi Györgyöt megkísérti Radzivil litván herceg levelében említett lehetőség a lengyel trón megszerzésére. Ábrándképének megszállottja lesz, döntéseiben ez ösztönzi,

---

okozzák Kassai Elemér halálát *A rajongókban*. A *Gyulai Pál* kapcsán lásd erről még: SZEGEDY-MASZÁK, *Kemény, i. m.*, 97, 105.

⁶⁷ A folytonosság megszakításáról Kemény regényeiben lásd még: SZEGEDY-MASZÁK, *Kemény, i. m.*, 189–196; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Az elbeszélő nézőpont összetettsége Kemény Zsigmond regényeiben*, MTA I. Osztályának Közleményei, 1979, 437; NEUMER Katalin, *Kemény Zsigmond három regényének értelmezése*, ItK, 1986/1, 153–157.

⁶⁸ Roman INGARDEN, *Az irodalmi műalkotás*, ford. BONYHAI Gábor, Bp., Gondolat, 1977, 336–337. – Az ingardeni Leerstellen továbbgondolásáról Wolfgang ISER, *Az olvasás aktusa: Az esztétikai hatás elmélete*, ford. HÁRS Endre = *Testes könyv I.*, szerk. KISS Attila Atilla, KOVÁCS Sándor sk, ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus – JATE, 1996, 248–252.

s tetteit ez befolyásolja majd, melynek következtében a magánember és a fejedelem Rákóczinak egyaránt átrendeződnek az ön- és hatalomértelmezési narratívái. Kapronczai, a folyamatosan helyezkedő, de korábban soha célt nem érő udvaronc számára, épp egy sikertelennek induló vállalkozás hozza meg a vágyott emelkedést, a levéltitok megsértésének ellenére mégis nagy úr lesz. Karrierjének felvirágzását annak köszönheti, hogy a levél illetéktelen feltörése révén birtokába jutott információt felhasználva átvállalja és sikerrel kivitelezi az eredetileg Mikes Jánosnak szánt küldetést.

Csulai ügyetlenül szétküldött látomásos rémképeinek fogalmazványával nemcsak saját nagyravágyása fűtötte rangbéli emelkedését ássa alá, hanem az összeesküvéstől rettegő rögeszméssége e vallásháborúk tarkította történelmi időben a fejedelem határozott közbeavatkozása nélkül kis híján vallási lázongást indukál.

A folytonosság feltételez biztos, megkérdőjelezhetetlen, kimozdíthatatlan igazodási pontokat. S ez a regény ezeknek a biztosan meglévő, fennálló pontoknak a hiányára illetve átrendeződésére hívja fel a figyelmet úgy jellemábrázolásában, mint a hatalom megjelenítésében, a szövegszervezői eljárásokban, s a szöveg alakítottságának szóbahozásának eszközével. A regényben időlegesen biztosnak tűnő értelmezési pontok át- meg áthelyeződnek, hovatovább az egyetlen értelmezési lehetőséghez, elgondoláshoz való ragaszkodás, rögeszmésségé meredve végzetszerűvé válhat és tragédiához vezethet.

BORBÁLA PINTÉR

Fateful letters in The Widow and Her Daughter

It's been a quarter of a century since the rereading of Zsigmond Kemény's oeuvre began. By now, the reception of Kemény is open to modern trends and has become a decisive tradition in the history of reception. Following this tradition, I prepared my talk for the bicentennial conference discussing Kemény's novel *The Widow and Her Daughter*. My approach uses a reading open to romantic form principle; however, it is also a deviation from it with special regards to the schemes of intertextuality, composition, language and self-reflection while paying special attention to the act of reception and meaning attribution. In my essay I scrutinize letters shaping the texture of the novel. The special focus on the letters obviously emphasizes certain tendencies of interpretation. In my analysis I follow an approach of interpreting insertions into the main body text as structural inserts, while attributing decisive role to letter inserts in the narrative structure of Kemény's novels. I attempt to analyze letters inserted into *The Widow and Her Daughter* from a textological and typological point of view, paying special attention to the dynamic aspect in the organization of the novel's plot. The genre itself offers great opportunity to focus on the matter of fact concreteness of letter; which, as a consequence, can function – as we shall see – a rather mere intradiegetic narrative structure; furthermore, as an organizing principle of the plot through repetition, copying, violation of the sanctity of mail, the attachment etc.